

А.ДАБЫЛОВТЫҢ «БАХАДЫР» ДЭСТАНЫНДА ФОЛЬКЛОРЛЫҚ МОТИВЛЕР

Е.Алланазаров – филология илимлериниң кандидаты

Әжинияз атындағы Нөкіс мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: достон, миллий эпик фольклорлик аңғана, фольклор, ландшафт поэзияси, композиция.

Ключевые слова: дастан (эпос), национально-эпические традиции фольклора, фольклор, ландшафтная поэзия, композиция.

Key words: dastan (epos), national epic traditions of folklore, folklore, landscape poetry (Nature Poetry) composition.

Фольклор – руўхый азыкланыўдың мәдениеттиң ең әйемги хэм айрықша түри болып, ата-бабаларымыз оннан тәлим-тәрбия барысында мектеп сыпатында пайдаланған. Илимпаз Ф.И.Буслаев: оның нәтийжели тәсиринен инсанның бесиктен қабирге шекемги пүткил өмир ағысына хызмет етти,-деп көрсетеди [4:22].

Инсан руўхый, мәдений турмысының хәр қыйлы ағыслары сәулеленген фольклор тарийхы көркем жазба әдебияттың тийкары, фундаменти сыпатында хызмет етип, оннан көркем сөз усталары Наўайы, Пушкин, Гоголь, Бердақ Әжинияз, Аббаз, Садық, Тилеўберген қусаған сөз шеберлери өз дәстанлық дәретпелеринен тийкары етип алған. Образ дәретиўде, идея, пайда етнїўде өзлериниң жеке дәстанларында мазмунлы пайдаланған хэм жаңа қахарманлар образларын пайда еткен.

Көркем сөздиң қәлиплесиўинде фольклорлық шығармалардың роли айрықша болып, әсиресе жаслардың дүнья танымалығын қәлиплестириўде айрықша мектеп болғанлығын белгилі лингвист илимпазлар Н.А.Гвоздев, С.Е.Ефимов, В.В.Виноградов, Е.Бердимуратовлар да мойынлайды. Әсиресе, фольклорлық шығармалар жаслардың өз миллетиниң тарийхы менен, дәстүрлери менен, үрп-әдетлери менен терең танысуға тийкары болғанлығын фольклорист илимпазлар Н.Дәўқараев, Қ.Аймбетов, Қ.Максетов, Ә.Пахратдинов, К.Алламбергеновлар айрықша мақтаныш пенен өз мийнетлеринде атап көрсетеди [3:34].

Қарақалпақ фольклоры ерте заманлардан баслап мың жыллық узақ дәуірлерди өз ишине алған, фольклорлық мотивлер хэм дәстүрге тән қахарманның образы реал ўақыялар, хәрәкетлер менен сүүретленген, композициялық қурылысы жағынан барлығы тегис шығарма мазмунын қурайтуғын дәстанлар фольклорымызда белгилі орынды ийелейди.

Қарақалпақ әлипбеси тилди меңгериўдиң дәслепки басқышы болып, хызмет етсе, фольклордағы әлипбе халқымыздың руўхый мәдениатын, миллий әдебиятын түсиниўге хызмет етеди. Фольклорымызға, дәстаншылыққа итибар беріў арқалы миллийликти өзлестириўге ерисиледи.

Орта әсирлерде жасаған сөз зергерлери сыпатында пүткил түркий әдебияты әлеминиң мақтанышы болған Наўайы, Физулий, Фердаусий, Мақтымқұлы, Абай, Күнхожа, Әжинияз, Бердақ шайырлар өз дәуириниң хэм кейинги ўақладлардың данышпан шайырлары мәңгилік өшпейтуғын сөзлер менен әўладларға нәсиятлар жазып қалдырған. Мине, жоқарыдағы уллы шайырлардың жолын өзиниң туўма таланты, зейни, әдебиятымызға деген меҳри менен суўғарылған Аббаз Дабылов та өз дәуириниң классик шайыры ретинде көплеген нәсият қосықлар, дәстанлар дәретти.

А.Дабылов қарақалпақ фольклорлық дәстүрди раўажландырыўға салмақты үлес қосқан сөз шеберлериниң бири сыпатында танылды. Миллийлигимизде өзгелерден ажыралып туратуғын, халқымыздың мақтанышы болған дәстаншылық дәстүри тийкарында эпикалық шығарма дәретиў арқалы оны тағы да раўажландырды, көркемлик өзгешелиги менен байытты.

Сөз таңлаўда, оларға көркем мәни жүклеўде өз заманының алдыңғы қатарында болып, дәстан қатарлары инсан жүрегинен орын алып, терең тамырласып бара береді. Белгилі қазақ илимпазы, көркем сөз шебери О.Сулейменов: «Әдебиятта сөз сүүрети, сеси, бояў ийиси болатуғыны белгилі. Булар сақланбаса шығарма

сыйдам, тәсирсиз болып қалады, оқыўшыны өзине тарта алмайды», -деп пикир билдиреди. Сен жазсаң, мен де жазайын, аямайын тилдиң майын, деп дәстан қатарларын қуры ўақасқа қурмастан бириншиден, фольклорлық дәстаншылық дәстүрге сүйенип, екншиден өзи де оны реал турмыслық ўақыялар менен байытуға умтылған хэм оған ерискен.

Профессор Ә.Пахратдинов – бириншиден, дәстанның халық дәстанлары мотивинде жазылыў шеберлиги болса, екншиден, сөз қүдиретиниң аса талант ийеси тәрәпинен терең мәниде ўақасықлы берилиўи, үшиншиден, ўақыялар композициясының ықшамлы, избе-из қурылыўы, мәнили сөз дизбеклериниң адамды өзине ериксиз тартыўы. Төртиншиден, шайыр тилиниң майлылығы қәлеген оқыған адамды ериксиз тағы-тағы тәкирарлап оқыўға мәжбүр ететуғын еди”, - деп атап көрсетиўи де сөзимиздиң айқын дәлили бола алады [3:37].

Халық аўызеки әдебияты бизиң анамыз сыяқлы болса, оны тағы да раўажландырыўшы көркем сөз устасы болады, себеби, бала ата-анадан алық болыўы керек, соған жуўап ретинде, қосық сөздиң патшасы, сөз сарасы мақалға садық халда дәстанда образ жасаўда шайыр өзиниң алықлығын да көрсете алғанлығы менен ажыралып турады.

Дәстанда қахарманның (Шынарғүлдин) перзентине (Арысланға) нәсиятлаў қатарлары менен халықлық миллий эстетиканы басшылыққа алған, миллет турмысына, минезине, психологиясына сай ықшам қатарлары менен оқыўшыны ериксиз өзине тартады.

Мийнет палын билмегенлер,
Мәжлисти бир көрмегенлер,
Басы топқа кирмегенлер,
Азамат қәдирин билмес.
Баха бермей ақ-қараға,
Түспей қараңғы жыраға,
Мүтәж болмай тас шыраға,
Гәўхардың қәдирини билмес.

Келтирилген қатарларда мийнет түби рәхәт (пал), жәмлесип бас қосыў (басы топқа кириў), жигит қәдирин билиў (Азамат қәдирин билмеў), жақсы-жаман парқына барыў (баха берме ақ-қараға), мүтәжликтин қәдирине жетиў (мүтәж болмай тас шыраға), сыяқлы пикирлерди нәсиятлап келтиреді.

Бундай қатарлар фольклорлық дәстанларда да, мысалы «Алпамыс» дәстанында ушырасады. Мысалы, Гүлпаршынның Алпамысқа төмендегише нәсият айтып турғанын көремиз:

Сабыр әйле палўан, сабыр әйле,
Сабырлы жетер муратқа,
Сабыр әйлесең рахмет бар,
Бийсабыр болсаң нәлет бар,...
Атың озса, оздырып ал,
Атың қалса байрақтан,
Арың қалса қалмақта,
Ақ билектиң күши менен,
Ақ найзаның ушы менен,
Батырлығынды билдирип ал,...

Фольклорлық дәстандағы нәсиятлаў менен «Бахадыр» дәстанындағы жол-жоба, туўрылыққа бағдарлаўшылық пикирлери үнлесип келип, олар арасында дерлик пикир жақынлығы, адамгершилик, туўры сөзлик, мийнет түбиниң рәхәти қусаған мәни жақынлығын сеземіз хэм шайырдың фольклорлық дәрәтпелер мазмунына, поэзиялық талғамларына қанық екенлиги айқын көринеди [2:57].

Гармония менен ырғақ сыяқлы фольклорлық дәстүрге еліклейде көркем сөз усталары тәбиятына тән болған фольклорлық дәстанға еліклей арқалы оны тағы да раўажландырып, аўызеки импровизациядан өзгеше шығарма дөретип, эпикалық шығармалардағы сыяқлы өзине сай мәни-маңыздылық нормаларын сақлай отырып, өзинің дәстүрий поэзиялық өлшеми, баянлау сыпаты сақланыуы шәрт қәсийетлери бар болса, булардың барлығы дәстанда сақланғанлығын көреміз.

Уллы шайырлар халық пенен халықты, улыўма халықлық аўызеки поэтика менен жазба дөретпелерди жақынластырады, баўырластырады, соның менен бирге миллетти, халықты тәрбиялайды. Баҳадыр дәстанында ата-ананың меҳри, жүрек сезими, перзентке деген мухаббаты дәстанда қунарлы қатарлар, төртліклер, утымлы хәм тәсирли сөз байланыслары, жарасықлы сөз образлылығы ушырасады. Мысалы, шайыр өз дөретиўшилиқ талантына сүйенип жаратқан дәстанында Шынарғұлдың баласы Арысланға болған ана меҳирине нәзер аўдарсақ, поэтикалық қатарларда дидактикалық, психологиялық хәм философиялық мәни өлшемлери арқалы өз баласы менен бирге пүткил жәмийетшиликти тәрбиялаўшы пикирлерди ушыратамыз.

"Мен айтайын балам Сизге өтинип,
Өмиримнің даўамы келди жетилип,
Отыз тисим он бес жерден кетилип,
Дурыслап шеше алмадым бир нәхәр балам.
Балам шашылып жүр кеўлимнің жәми,
Ғаррылық бир кесел, жоқ екен еми,
Аўзыма пал салсам билинбес дәми,
Ҳасла мазасы жоқ бир зәхәр балам.
Жалғыз өзим от басына сыймасам,
Мен келинсиз ғарры жанды қыйнасам,

Әдебиятлар

1. Алпамыс дәстаны. –Н.: «Қарақалпақстан», 2007.
2. Дабылов А. Баҳадыр дәстаны. 3-том. -Н.: 1972.
3. Пахратдинов Ә. Бердақ шайырдың дәстанлық шығармалары. -Н.: «Қарақалпақстан» 1987.
4. Сулейменов О. Очертания слова. –Алматы: 1997.
5. Поляков М. Вопросы поэтики и художественной семантики. -Москва: 1978.
6. Бекбергенова М. Қарақалпақ әдебиятында дәстүр, мийраслылық хәм көркем аўдарманың айырым әхмийетли мәселелери. -Нөкис: «Билим» 2004.
7. Жаримбетов Қ. XIX әсир қарақалпақ лирикасының жанрлық қәсийетлери хәм раўажланыу тарийхы. -Нөкис: «Қарақалпақстан» 2004.

Мақолада халқ шоири А. Дабиловнинг достонини яратишда фольклористик эпик достонлардаги анъанавий дәстурларидан фойдаланғанлиги, анъанавий дәстурларнинг реалистик ҳаётий янги қирраларини ёритилиши, шунингдек халқ шоирлари достонлари рухланиб чуқур философиф ва патриотизмга, айниқса халқлар дўстлигига, реал ҳаётий турмуш таризи билан боғлиқ туйғуларга бой асар эканлиги ҳар томонлама илмий жиҳатдан талқин қилинади.

В статье описано использование традиционных программ в народных эпосах при создании эпоса о народном поэте А.Дабылове, освещение новых сторон реалистической жизни традиционных программ, а также вдохновленные былины народных поэтов глубоко философского и философского характера, патриотическая, особенно дружба народов, реальная жизнь с научной точки зрения трактуется во всех смыслах как эмоционально насыщенное произведение

The article describes the use of traditional programs in folk epics when creating an epic about the folk poet A. Dabilov, coverage of new sides of the realistic life of traditional programs, as well as inspired epics of folk poets of a deeply philosophical and philosophical nature, patriotic, especially friendship of peoples, real life from a scientific point of view is interpreted in all senses as an emotionally rich work.

НОРЕАЛИСТИК ҲИКОЯДА УСЛУБ РАНГ-БАРАНГЛИГИ

Ф.К.Алланазарова - ўқитувчи

Ажсиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институтини

Таянч сўзлар: хикоя, поэтика, рамз, истиора, тасвир, сюжет, характер, макон, замон, модификация, композиция.

Ключевые слова: рассказ, поэтика, символ, аллегория, образ, сюжет, персонаж, пространство, время, модификация, композиция.

Key words: story, poetics, symbol, allegory, image, plot, character, space, time, modification, composition.

Жаҳон бадий-эстетик тафаккури ҳосиласи сифатида намоён бўлаётган хикоя жанри ўзбек носирлари томонидан ҳамма замонларда ўзига хос тарзда инкишоф қилиниб келинмоқда. Сўнгги ўн йилликлар адабий ҳаётимизда мисли кўрилмаган ўсиш-ўзгаришлар бадий наср имкониятларини жадал кенгайтириб юборди. Биз бугун бадий насрдаги узил-

Мен сениң пуштыңнан ақлық сүймесем,
Көклемеген менде бир бәхәр балам,...

Дуньялық әдебияттың ири ўакиллери Наўайы, Мақтымқулы, В.Гюго, А.Пушкин, Абай, Бердақ хәм т.б уллы көркем сөз усталарының поэзиясында жарасықлы, халықлық талғамға мүнәсип, мәнили шешенлик белгилерди көппеп ушыратамыз. Олардың дөреткен шығармаларында түсиниги эпийўайы, бирақ тәсирлилиги нышлы, өз халқының тил байлықларын, айрықшалықларын сайлап шаншып пайдаланғанлығы сезилип турады. Бундай сезимталлық А.Дабылов дәстанында да салмақлы сөз, бай мәнили тәсиршеңлик, пафосшыллық аттан анық көринип турады. Илимпаз Ә.Пахратдинов айтқанындай, - «Қосықтағы шырайлы избе-из ойлар, олардың уйкасып келиўи, буўын қатарларының сәтли шығыўы жүзикке жарасықлы қас қондырғандай болып турыўы хәр бир оқыўшыны таңландырады. Бул шайырлық пенен шешенликтин ушласып келиўинен тийкар береді. Қудай таала инам еткен шайырлық талант шешенлик, дилўарлық әлеми менен бекем байланысқан».

Көркем әдебияттың шын халықшыл ўәкили болыўға бел байлаған А.Дабылов «Баҳадыр» дәстанының көркем поэтикасы арқалы адам сана-сезимин жүректи тербетийи қатарлар арқалы оятыўды терең жуўапкершилиқ пенен уғынған сөз устасы сыпатында турмыс қыйыншылықларын шешийди салмақлы философиялық сөзлери, пикирлери арқалы реал сүүретлеп бере алған сөз шебери есапланады, Сонлықтан да, оның поэзиясы, соның ишинде, «Баҳадыр» дәстаны миллийлиги, халықшыллығы, тақирарланбаслығы, бай көркем поэтикасы, образлылығы, тәсиршеңлиги менен, турмысты көркем интерпретациялық таллап түсиндирий арқалы халық жүрегінде сақланады.

РЕЗЮМЕ

РЕЗЮМЕ

SUMMARY